

УДК 94 (477.8)

Ю.В. Ніколенко

РОЗВИТОК ГОНЧАРНОГО ПРОМИСЛУ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

В статті досліджується розвиток народного гончарного промислу в Російській імперії у другій половині ХІХ - на початку ХХ ст. Велика увага приділяється вивченню закономірностей історичного розвитку гончарних осередків на території Курської губернії, особливостей традиційного виробництва, організації збуту кустарних виробів, професійних знань та звичаїв, домашнього побуту майстрів, ролі і місця глиняних виробів у традиційній культурі етнічних українців, які населяли південну частину Курської губернії.

Ключові слова: гончарство, народні промисли, народне мистецтво, етнічні українці, традиційна слов'янська культура, Російська імперія, Курська губернія.

В статье исследуется развитие народного гончарного промысла в Российской империи во второй половине ХІХ - начале ХХ ст. Большое внимание отводится изучению закономерностей исторического развития центров гончарного промысла на территории Курской губернии, особенностей традиционного производства, организации сбыта кустарных изделий, профессиональных знаний и обычаев, домашнего быта мастеров, роли и места глиняных изделий в традиционной культуре этнических украинцев, которые населяли южную часть Курской губернии.

Ключевые слова: гончарство, народные промыслы, народное искусство, этнические украинцы, традиционная славянская культура, Российская империя, Курская губерния.

The national potter's trade development in Russian empire at the second half of ХІХ – at the beginning of ХХ centuries is investigated in the article. Great attention is spared to examination of regularities of historical development of potter's trade centres at the territory of Kursk province, features of traditional manufacture, organization of homemade goods sale, professional knowledge and customs, craftsmen's family life, role and place of clay goods at the traditional culture of ethnic Ukrainians that lived at Kursk province south part.

Key words: potter's trade, folk trades, folk art, ethnic Ukrainians, traditional Slavic culture, Russian empire, Kursk province.

Постановка проблеми. Народне гончарство слов'янських народів має багату та яскраву історію. За кілька століть, починаючи з доби Київської Русі, воно створило значний пласт народної культури, де відображалися світоглядні, естетичні, соціально-економічні, технічні та побутові уподобання слов'янства. В Ро-

сійській імперії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. цей народний промисел належав до ведучих галузей народного господарства, в якому брали участь близько 70 тис. кустарів. В тому числі в російських північних губерніях нараховувалося приблизно 25 тис. гончарів, в російських центральних губерніях - приблизно 19 тис. гончарів, в російських південних

губерніях - приблизно 22 тис. гончарів [18, с. 179-180].

В ці роки саме кустарне виробництво задовольняло значну частину потреб як внутрішнього так і зовнішнього ринку імперії в самих різноманітних гончарних виробках. В чисельних центрах цього промислу гончарі з покоління в покоління передавали поважливе відношення до глини та до гончарного інструментарію, збагачували необхідні знання та навички. Можна впевнено стверджувати, що друга половина XIX – початок XX ст. був період найвищого розвитку народного гончарства в усій його тисячолітній історії. Упродовж цього періоду гончарство як суттєвий компонент економіки та народної культури Російської імперії розвивалося в гранично сприятливих умовах ринкової трансформації російського суспільства.

Отже, вивчення гончарства, особливо на нинішньому етапі відродження слов'янських національних культур постає актуальним завданням української історичної науки. Нестримна інтернаціоналізація традиційно-побутової культури, скорочення чисельності осередків традиційних промислів і ремесел, експансія кітчевих виробів, які значною мірою заперечують художньо-естетичні, формотворчі й образотворчі досягнення слов'янської культури, актуалізують проблему фундаментального дослідження історичних витоків гончарства як одного з найбільш знакових сегментів традиційної культури. Саме цьому детальне наукове вивчення кустарного гончарства Російській імперії може суттєво збагатити історію матеріальної культури як російського, так й українського народу. Без аналізу загально-російських та регіональних особливостей розвитку народного гончарства, особливо його географії, соціально-економічної та технічної еволюції, неможливо зрозуміти в усій повноті, різноманітності та складності загальну історію як Росії, так й України. З іншого боку, дослідження вибраної проблеми також диктується необхідністю сучасного переосмислення багатьох суттєвих аспектів історичного розвитку народних промислів та ремесел, більш об'єктивного визначення їх місця у пореформеному господарстві Російській імперії. Всі ці обставини підтверджують, що для сучасної української історичної науки дослідження еволюції кустарного гончарства Російській імперії залишається достатньо актуальним і представляє значний науковий та практичний інтерес.

Аналіз актуальних досліджень. Серед багатьох публікацій, що стосуються окремих

аспектів історії розвитку народного гончарства в Російській імперії у другій половині XIX – на початку XX ст., слід особливо визначити статті та монографії О.О. Бобринського [1], М.А. Добротворського [2], В.В. Іванова [6], Л.С. Мельничука [7], К.Г. Матейко [8], О.М. Пошивайло [10], В.І. Пичети [12], В. Полякова [13], О.О. Рибникова та О.С. Орлова [15, 16], Т.А. Романець [17] та інших. У них зібраний та узагальнений певний фактичний матеріал, який, в основному, дозволяє оцінити загальні масштаби та динаміку розвитку кустарного гончарства в різних регіонах імперії. В цілому, історіографічний аналіз літератури з теми дослідження дозволяє зробити висновок, що в роботах попередників був зібраний і узагальнений певний фактичний матеріал. Однак дотепер вивчалися лише окремі аспекти проблеми, висвітлені, як правило, попутно при розгляді більш широких тем. Критично проаналізував наукові роботи попередників, автору вдалося виявити ті питання, які поки що залишаються недостатньо вирішеними. До таких питань належить визначення місця кустарного гончарства в економічній структурі Російській імперії та умовах ринкової трансформації російського суспільства. Це зумовило авторський інтерес до дослідження обраної теми.

Мета статті. Мета і основні завдання статті визначені з урахуванням актуальності теми та її логічного зв'язку з державними програмами і науковими планами. Саме тому в даній статті висувається завдання комплексно дослідити історію народного гончарства Російської імперії як суттєвого компонента слов'янської народної культури, аналіз локальних особливостей промислу, визначення його місця й ролі в системі традиційно-побутової культури окремих регіонів Російської імперії, зокрема Курської губернії впродовж другої половини XIX – початку XX ст. Реалізація поставленої мети досягається шляхом розв'язання таких завдань: проаналізувати основні етапи та напрямки соціально-економічної еволюції народного гончарства, дослідити закономірності історичного розвитку гончарних осередків Курської губернії, особливості традиційного виробництва, професійні знання та звичаї, домашній побут майстрів, роль і місце глиняних виробів у традиційній культурі етнічних українців Російської імперії.

Виклад основного матеріалу. На слов'янських землях історія гончарного промислу сягає своїми коріннями в глибоку стародавність. Протягом другої половини XIX – початку XX ст. в Російській імперії налічувалося близько 3 тис. гончарних

осередків із самобутніми традиціями організації виробництва, історично сформованими художніми системами декорування виробів, професійною обрядовістю тощо. До сьогодення в російсько-українському науковому середовищі існують різні точки зору з питання про час та причини виникнення цих осередків кустарного гончарства, але при цьому більшість вчених погоджуються з тим, що найбільший розвиток гончарства спостерігався в таких губерніях як В'ятська (3,9 тис. гончарів), Московська (2,1 тис. гончарів), Воронежська (1,2 тис. гончарів), Курська (1 тис. гончарів), Тверська (1 тис. гончарів), Пензенська (1 тис. гончарів), Саратовська (1 тис. гончарів), Нижегородська (0,9 тис. гончарів), Костромська (0,8 тис. гончарів), Рязанська (0,8 тис. гончарів), Орловська (0,7 тис. гончарів), Тамбовська (0,6 тис. гончарів), Новгородська (0,6 тис. гончарів), Псковська (0,6 тис. гончарів), Ярославська (0,6 тис. гончарів), Симбірська (0,5 тис. гончарів) [9, с. 28-36].

У гончарному виробництві Російської імперії у другій половині XIX – початку XX ст. вже чітко позначилося кілька напрямків. Найпоширенішим було виготовлення господарського посуду в надзвичайно широкому асортименті: набори горщиків, глечиків, корчаг тощо. До другого напрямку відносилось виготовлення різноманітних утилітарно-декоративних виробів, попит на які розвивався під впливом ринку, моди, змін у побутовій культурі. Особливе місце в гончарному промислі займало виготовлення ліпної пластики - іграшок та інших дрібних скульптурних форми. Специфічним напрямком гончарного промислу було виготовлення архітектурно-декоративної кераміки - майолікові плитки, кахлі для прикраси печей та камінів і т.п. Постійний споживчий попит і крихкість всіх цих виробів визначали в основному місцевий характер промислу. Гончарі звичайно продавали свої вироби на найближчих ринках, конкуренція далекого привозу була невеликою [5, с. 105].

В пореформеній Росії географія гончарного промислу була надзвичайно широкою. В Російській імперії майже не існувало такої губернії, де було б відсутнє кустарне виробництво гончарного посуду. Але найбільш великі центри гончарства зосереджувалися в Московській, Тверській, Ярославській, Смоленській, Нижегородській, В'ятській, Казанській, Рязанській, Пензенській і Курській губерніях. Найменший розвиток гончарний промисел одержав в північній, північно-східній та східній частині європейської Росії, де традиційно процвітало виробництво дерев'яного посуду. В останній чверті XIX в. промисел став

зустрічати досить сильну конкуренцію з боку великого виробництва фаянсового, чавунного, металевого емальованого посуду [18, с. 125].

Народні промисли з виробництва різноманітних гончарних виробів особливе місце займали в Московській губернії. Різні види гончарних виробів у значній кількості виготовляли народні майстри в 10 повітах Московської губернії: Богородському, Бронницькому, Волоколамському, Дмитровському, Звенигородському, Коломенському, Можайському, Московському, Рузькому і Серпуховському. Гончарні центри були в основному зосереджені в містах залягання червоної керамічної глини й тільки місцями - в містах залягання глини інших кольорів, що залежно від наявності домішок. В селах Кошерово, Коняшино, Мینیно гончарі називали таку глину «бісквітною», що йшла на виготовлення «кубанів» - великі посудини для солінь. До рідких тутешніх порід відносилася й синя глина (Мینیно), що зустрічалася також у Дмитровському повіті у с. Глазичево, Куликово і Ключниково, де широко вживалася поряд з місцевою сірою глиною. Але особливо цінувалася високоякісна гжельська біла глина. Гончарі с. Меткомелино використовували її для обробки гончарних виробів, призначених на продаж. Така ж глина попадалася ще у двох гончарних центрах Павлово-Посадського району, зокрема в с. Власово Ігнат'ївської вол. та с. Єфімово Теренинської вол. Жовту глину використовували й гончарі сіл Верхні та Нижні Велеми Васильєвської вол. Серпуховського повіту [20, с. 238-239].

На території найбільш відомого в пореформеній Російській імперії гжельського кустарно-промислового району залягала сіра глина з іскорками, яка витримувала високу температуру. Вже у 70-і роки XIX ст. гжельське виробництво охоплювало значну територію - 24 села із центром у с. Речиця, де зосереджувалося найбільше число дрібних і великих закладів. У селах Мینیно і Григорово кустарі спеціалізувалися на копке глини. У ряді селищ (Коняшино, Туригіно, Ігнат'єво) працювали великі фарфорово-фаянсові підприємства. У селах Карпові та Воронові в основному по замовленнях фабрик трудилися кустарі-живописці. Усього на території Гжельської вол. Бронницького повіту та Карповської вол. Богородського повіту налічувалося понад 170 закладів, на яких працювало близько 2,5 тис. чол. Отже, під назвою Гжель в пореформеній Російській імперії розумілися не тільки селище Гжель Гжельської вол. Бронницького повіту, але й більше 20 околицьних сіл, а також ряд сіл Карповської вол.

сусіднього Богородського повіту. Про тісний зв'язок між назвою місця виробництва та самим промислом свідчило й те, що в останній чверті XIX в. «гжелью» стали йменувати деякі місцевості в Дмитровському, Московському і Серпуховському повітах, де також займалися гончарством [21, с. 79].

Поряд із заводським декоруванням виробів у Гжелі існували й дрібні «мальовничі» виробництва, де кустар з родиною або найманими робітниками займалися надглазурним розписом «білля» - порцелянового посуду, покритого білою глазур'ю. Цей посуд кустарі купували на заводах і після розпису маркірувалося й продавався як вироби власного виробництва, або бралося тільки на розпис за певну плату й потім поверталось на завод. Розписувався посуд найчастіше по заданих зразках і потім обпалювалися у гончарному горні. В середині 1870-х рр. Гжельському районі було понад 70 таких «мальовничих виробництв» [413]. Наприкінці XIX - початку XX в. розписом порцелянового і фаянсового посуду займалися кустарі в 33 закладах: 19 - у Карповській вол. Богородського повіту і 14 - у Гжельській вол. Бронницького повіту. На них працювало до 200 чол. В 4 мальовничих майстернях кустарі займалися розписом порцелянових іграшок при іграшкових виробництвах у с. Ново-Харитоново [14. Оп. 1. Спр. 29. Арк. 9].

Ще одним з великих районів гончарного виробництва Російській імперії була Ярославська губернія, зокрема Мишкинський, Данилівський і Романівський повіти й окремі села Пошехонського, Любимського, Моложського і Рибинського повітів. Так, у Мишкинському повіті за станом на 1874 р. налічувалося 323 майстри, в 1897 р. - 126. Широку популярність у губернії одержав так званий Шаготський гончарний район, територія якого поширювалася на шість сіл Шаготської вол. Романовського повіту та двох сіл Халезевської вол. Даниловського повіту, де працювало понад 100 гончарів. Широкою популярністю користувався й болобановський гончарний осередок, у якому гончарством займалося близько 80 кустарів із декількох сіл Болобановської вол. Рибинського повіту. В Богородському гончарному районі (Богородська та Середська волості Даниловського повіту) із загальною кількістю гончарів в 8 селах до 130-140 чіл. Тут в 70-і рр. XIX ст. з'явилися гончарні майстерні - «заводи», що представляли собою невеликі дерев'яні зруби квадратні в плані, площею 50 x 60 кв. м., що склалися із двох частин - сіней і робочого приміщення з горном і полицями для сушіння посуду [1. Оп.1. Спр. 8. Арк. 31].

Готовий посуд шаготських майстрів ішов у найближчі міста Романов, Данилов, Любим, у села Горинське, Давидково, Чирково, Курба, Шаготь. Болобанські гончарі відправляли свої вироби в Рибинськ, Мологу, Углич, Мишкін, Некоуз, Рождествено. З Богородського району посуд відвозили на ринки Костроми, Ярославля, Данилова, Любима, та у такі великі торговельні села як Вятське, Серета, Закобякино, Путятино, Дієво Городище. Гончарі торгували найчастіше оптом по сотні горщиків й «на додачу» по 20 кришок [20, с. 428].

Великим центром гончарних промислів знаходився у Тверському Верхневолзьї - Вишневолоцький, Бежецький, Старицький, Тверській і Вєсьегонський повіти. В останньому тільки в одній Мартинівській вол. гончарство вважали своїм основним промислом селяни 8 сіл - Банарово, Брацково, Василєво, Горчаково, Огибалово, Максимцево, Михалево і Попад'їно. [9, с. 36].

Значні центри гончарних промислів знаходилися в Нижегородській губернії. За станом на 1901 р. на її території гончарством займалося 1145 чол., які робили посуду на 137 тис. руб. [21, с. 261]. Майже в кожному повіті 1-3 села «тримали монополію» на гончарне виробництво. Головною же територією, де відзначалася концентрація гончарів, був Балахнинський повіт. Гончарні майстерні концентрувалися в основному в селах Катунської, Павелковської, Смольковської, Велико-Песошинської і Митрофановської волостей, серед яких особливо виділялися слобода Васильївска (Василєво) Катунської волості, села Бєсїди, Мишнево і Соболево Павелковської волості, а також слободи Павелковської волості. Значна кількість майстрів бути зосереджено в таких широко відомих торговельно - промислових селах, як Городець і Пурех. Селища з великими гончарними виробництвами відзначалися в Горбатовському (Богородське, Дуденево, Хабарська), Арзамаському (Казаково, Бритово, Забелино), Сергачському (Казариново), Адаатовському (Виняєво), Васильсурському (Єлховка, Юрино), Макарьєвському (Лєвиха, Владимірово). У складі продукції із цих кустарних осередків виходили вироби із червоної, жовтої й чорної глини: миски, блюда тази, рукомийники, сковороди, квіткові горшки, тарілки, кружки, чайники тощо. Робили майстри й димарі, а с. Забелино - навіть аптекарський посуд з жовтої глини [5, с. 89-90].

В пореформеній Російській імперії великі центри гончарного виробництва знаходилися також в Рязанській губернії. Широку популярність тут одержав скопинський гончар-

ний промисел, однак його поширення майже не виходило за межі м. Скопина, за винятком прилеглого с. Павелець. Ще ряд великих центрів гончарного виробництва знаходилися в Орловській, Тамбовській, Воронежській і Курській губерніях [9, с. 28-30].

На загальноросійському тлі Курська губернія, за рівнем розвитку кустарного гончарства, впевнено займала одне з провідних місць. Вона визначалася також тим, що гончарством тут займалися переважно етнічні українці, які в північних повітах губернії склали значну частину місцевого населення. Етнічні українці - гончарі зустрічалися в слободах Велика Михайлівка, Покровська, Борсуки і Холани, Новооскольського повіту, в сл. Борисівка Грайворонського повіту та в сл. Аннівка Богородської волості того ж повіту, в сл. Тернівці, Шопині та Муромі - Білгородського повіту, в сл. Стреліце Корочанського повіту та в багатьох інших слободах та селах, в яких мешкали етнічні українці. Найбільша кількість гончарів – “горшечників” нараховувалось в сл. Велика Михайлівка, де широкий розвиток промислу був пов'язаний з кустарнозаохочувальною діяльністю князів Потьомкіних та Голіциних [4, с. 58].

В цілому протягом другої половини XIX – початку XX ст. в Курській губернії нараховувалось більше тисячі гончарів українського походження. В тому числі в сл. Велика Михайлівка виробляли глиняний посуд 216 гончарів, у сл. Тернівці - 42 чіл., у сл. Шопине - 23, у сл. Стреліце - 79, у сл. Покровська - 9, у сл. Велика Холань - 18, у сл. Борисівка - 43, у сл. Аннівке - 4, на х. Барсуку – 2. Крім того, ще кілька десятків відхожих гончарів було розсіяно по різних селах Білгородського, Новооскольського, Грайворонського, Тимського та інших повітів. Так наприклад, у Слонівці нараховувалося 3 відхожих гончарів, у с. Карповому - 1 гончар, сл. Успенській - 1 гончар і т.д. Процес капіталізації в гончарній справі Курської губернії йшов повільно, за винятком особливого розвитку форм виробництва цього промислу в Новооскольському і частково в Грайворонському повітах, де розташовувалися найбільш широко відомі райони розвитку кустарного гончарства [3, с. 153].

Причини, які обумовили швидкий розвиток промислу на українських етнічних землях Курської губернії, були значною мірою стандартними для багатьох кустарних промислів - сприятливі природні умови для занять гончарством (великі запаси гончарних глин та ін.), сільське малоземелля, господарчі потреби селянських господарств. Сприяло цьому й ще одна дуже важлива обставина - достаток лісу, що аж

до початку XX ст. забезпечувало гончарство дешевим паливом. Найважливішим фактором для розвитку гончарного промислу була й близькість України, яка була великим ринком збуту.

У другій половині XIX – на початку XX ст. гончарство Курської губернії - це насамперед ремесло де панувала ручна праця, яка була пов'язана з використанням такого найважливішого пристосування-верстата як гончарний круг, що пройшов за свою довгу історію ряд перетворень. Спочатку він як поворотний столик полегшував ручне ліплення посудин, потім став використатися й як інструмент для часткового або повного загладжування посудини і для скульптурного ліплення. У значній частині промислових сіл традиційно використовувався важкий гончарний круг діаметром 50-55 см і товщиною 4-5 см, що працював за допомогою ножиної тяги. За тиждень на ньому можна було зробити до 100 горщиків або різних інших виробів - близько 10 корчаг, близько 20 цебер, 30 напівцебер і т.п. На початку XX ст. почалося поширення гончарного круга, обертання якого здійснювалося за допомогою підшипників [22, с. 104].

Для роботи гончареві, крім гончарного круга, був потрібний самий немудрий інструмент. При формуванні посуду гончарі використали дерев'яні ножі для загладжування поверхні; по сирій або злегка підсохлій глині дерев'яним ножем або паличкою наносився орнамент. Попереднє сушіння посуду на крамниціях і полках робилося в тім же жилу приміщенні, де перебувало й гончарний круг. Для випалу виробів гончарі улаштовували гончарний горн. Найчастіше він являв собою нескладне спорудження - обмазану глиною яму зі вимуруваним у ній вогнищем. Все частіше його робили із цегли. Розміщали горн у деякому віддаленні від житла, на окраїні села. Але були випадки, коли робили його й у підпіллі житлової хати, наприклад, у сл. Борисівка. Такий горн призначався для зимового випалу посуду. Дим з нього йшов по трубі, яка була спрямована в димохід хати [22, с. 69].

Виготовлений гончарний посуд був двох видів: морений і полив'яний. Вироби першого виду виходили в наглухо закритому горні, де при згорянні дров хвойних порід створювалися умови для утворення великої кількості вуглецю, що проникав у пори гончарних виробів, надаючи їм чорного кольори. Полив'яний або глазурований посуд вироблявся в обмеженій кількості, тому що підготовка спеціальних складів для поливи був досить складним процесом із широким використанням хімічних речо-

вин - окислів металу й інших речавин, що жадало від кустарів глибоких знань хімічного складу використовуваної сировини. Вироби, що піддавалися поливанню, вимагали подвійного випалу, що було пов'язане зі збільшенням обсягу необхідного палива й високої майстерності при обробці посуду. При найменшій помилці або неточності, допущеної майстром у процесі виробництва полив'яного посуду, виходила значна кількість браку, що подвоювало вартість виробництва. Розповсюдженим прийомом декорировки був розпис ангобами - білими або кольоровими рідко розведеними глинами, які гончарі накладали на злегка підсушений черепок. Ангобна розпис іноді доповнювалася малюнком, що створювався способом продрапування за допомогою шпичок або скла. І зовсім рідко окремі майстри наносили на посудину рельєфний або контррельєфний візерунок із застосуванням штампів і скульптурних налипів [5, с. 38].

Підготовка формувальної маси для виготовлення посуду вимагала використання самих різних мінеральних й органічних добавок, що робилося для зменшення усадки, усихання, подання вогнетривких властивостей, пластичності й т.п. Із цією метою кустарі вживали золу, дроблену гальку, пісок, пташиний кал, зерно у розмеленому й цілому виді та інше. Підготовлену суміш (формувальну масу) замочували в особливих ямах, а іноді в житлових приміщеннях у коритах, спеціальних ящиках інших посудинах [1. Оп.1. Спр. 5. Арк. 29].

Асортименти виробів гончарів Курської губернії був надзвичайно різноманітним. У другій половині XIX – на початку XX ст. з місцевої глини в дрібних майстернях майстра робили кухонний посуд, садово - квіткові горщики, глечики, кадьничі, іграшки - свистульки, різні ємкості, водопровідні труби та багато іншого. На місцевій і привізній сировині (глухівський каолін) у великих закладах спеціалізувалися на напівфаянсових і фаянсових виробках (тарілки, соусники, салатниці, блюда, набори для спецій, чайні сервізи й т.д.). Багато хто із цих предметів уже на основі фабричного виробництва повторювалися в порцеляні - у ньому народні скульптори й живописці досягли значних успіхів. Неповторний, самобутній вигляд курських виробів, що відбивали художній стиль епохи, специфіку творчих прийомів народних майстрів, сприяв широкій популярності промислу. Участь у міжнародних і всеросійських виставках, численні нагороди свідчили про те, що на основі гончарного центра кустарної промисловості виростало велике виробництво, що відрізняло високе мистецтво [22, с. 96-98].

Наявність високоякісної сировини визначило широкий розвиток гончарного промислу у Львовському повіті Курської губернії, особливо в селах Нижне-Дроняєво і Кожля. Колишні державні селяни цих селищ володіли як власними глиняними копалинами, так і лісом. Розподолу праці в промислі майже не існувало. Гончарі самі збували свої вироби, не прибігаючи до послуг скупників. При цьому часто гончарний посуд не стільки продавався, скільки обмінювалася на хліб або зерно. Однак до кінця XIX ст. гончарне виробництво у цих селах пішло на спад. Дрібні самостійні виробники, відрізані від ринку, поступово потрапили в повну залежність від скупників. Подорожчання сировини, конкуренція кустарного виробництва з фабричними виробами з простого та емальованого чавуну, низький рівень технічної оснащеності привели до того, що більшість гончарів часто стали кидати самостійне виробництво. Частина з них перетворилася в найманих робітниках у великих підприємств, частина стала займатися відходництвом [4, с. 8].

Динамічний розвиток народного гончарства спостерігався й у східній частині Курської губернії, де ще в 60-80-ті роки XIX ст. розвитком гончарства відрізнялася Велика Холань, Велика Михайлівка та деякі інші слободи та села Новооскольського повіту. Так у сл. Велика Холань цього повіту, промисел здавна вівся місцевими селянами. Але наприкінці XIX ст. кількість кустарів-горшечників стало зменшуватися у виді того, що ліс подорожчав й не вигідно стало працювати. Зате сл. Велика Михайлівка весь час вважалася головним центром гончарного виробництва на всіх українських етнічних землях Курської губернії. Промисел існував тут ще із другої половини XVIII сторіччя, коли проходила українська колонізація Північної Слобожанщини. Однак найбільшу динаміку розвитку гончарства в сл. Велика Михайлівка набуло з кінця XVIII сторіччя, відтоді як тодішній власник Великої Михайлівки князь Голіцин став масово переселяти сюди різних селян-майстрових зі своїх маєтків, що перебували в інших губерніях. З якою метою робив Голіцин це переміщення ремісників залишається невідомим, прямих вказівок на це знайти не вдалося, а існуючі джерела констатують тільки сам факт, анітрошки не пояснюючи його причин. У результаті сл. Велика Михайлівка стала найбільшим у Курській губернії центром розвитку кустарного гончарства. Протягом другої половини XIX - початку XX ст. тут звичайно нараховувалося 200-250 гончарів, в тому числі 35-40 гончарів-жінок [3, с. 154].

Промислова роль великомихайлівського гончарства уже явно позначилася в XVII ст. Виробництво розширювалося на основі великих покладів червоної глини. Жовту глину більш високої якості привозили з сусідніх сіл Новооскольського повіту. Великий асортименти змусив великомихайлівських гончарів виробити особливі назви гончарних виробів: «полуторник» - ємкості однакового розміру, але різні за формою (кашники, кружки, сковорідки), які продавали по 1 руб. 50 коп. за сотню; «двійник» - ті ж форми, але іншої величини й ще масельнички; й т.д. аж до «дванадцяти». Під цією назвою малися на увазі опарниці, бальзамки, великі глечики, ложки, сковороди, настінні тарілки, артільні (великі) горщики. Інша назва цього виду посуду - «братинки». Робили тут й іграшковий посуд. З жовтої привізної глини гончарі майстрували чайники, молочарі, кашники. Деякі кустарі навіть робили самовари, що повторювали форму дійсних металевих самоварів. Один майстер за день міг приготувати до 90 штук посуду середньої величини. Посуд великомихайлівських гончарів славився не тільки в межах Новооскольського повіту, але й далеко за межами Курської губернії. Збут здійснювали скупники, які розвозили посуд переважно по українським губерніям [3, с. 134-159].

Найбільш організовані форми народного гончарства спостерігалися протягом другої половини XIX –початку XX ст. в Борисівському гончарному районі (сл. Борисівка та декілька навколишніх волостей Грайворонського повіту) із загальною кількістю до 100 гончарів. Місцеві народні майстри заготовлювали червону, синьо-зелену, жовту, сіру, синю глину взимку. Глина була головною сировиною в гончарному промислі, дешевина і доступність якої визначали існування багатьох гончарних промислів. Однак не завжди вона здобувалася просто й безкоштовно. Для різного роду гончарних виробів потрібні були її різні сорти, якими не завжди розташовувала найближча до промислу округу. Тому нерідко доводилося запасатися цією сировиною на чужій території. У випадку, якщо своя глина була невисокої якості, а неподалік перебувала чужа глина кращого сорту, то гончарі виробляли посуд двох сортів відповідно якості сировини або збагачували свою глину покупної. Гончарний промисел вимагав багато палива. Ліс на дрова, як правило, доводилося закуповувати [24, с. 41].

Основні гончарні роботи в Борисівському гончарному осередку велися із середини жовтня до початку липня, іноді - з листопада до травня. У роботі використалося ручне гончарне коло.

Асортименти посуду цього району був досить різноманітний. При цьому частина її робили обвальною - у розпеченому виді занурювали горщики в «бовтанку» з житнього або вівсяного борошна. Уважалося, що таким способом виріб одержував загартування, стаючи більше міцним і вологонепроникним. Наприкінці XIX - початку XX в. розширився попит на поливний посуд. Майстри стали покривати горщики легкоплавкою поливою жовтого (окису заліза або свинцю), зеленого (окису міді), коричневий або фіолетового (марганець) квітів. Найбільш улюбленими кольорами був червонясто - коричневий, котрим володіла глазур, приготовлена з додаванням сурику [4, с. 16].

Одними з великих осередків гончарного виробництва в Курській губернії були сл. Терновка і Шопині Белгородського повіту, де за станом на 60-ті роки XIX ст. налічувалося 150 майстрів гончарної справи, а в 1897 р. - 65 майстрів. Зокрема у Тернівці горщики виготовлялися у 32 родин (42 чол.), а у Шопині - 18 родин (23 чол.). В Тернівці та Шопині гончарний промисел почався давно, «з дідів ще цим займалися». До початку 70-х років виробництво тут ішло ходко й з кожним роком росло й розвивалося, але із часу будівлі залізниці, коли ліс значно подорожчав, промисел почав падати. Цьому чимало сприяло також і ту обставину, що в недалекій відстані звідси, у сл. Стрелиці, Корочанського повіту, селяни також стали займатися гончарним промислом. На ринку гончарні вироби із сл. Стрелиці стали значно тіснити вироби Терновських і Шопинських гончарів тому, що глина в сл. Стрелиці виявилася у якісному відношенні набагато кращою, ніж у Тернівці. Таким чином подорожчання лісу і конкуренція із Стрелицькими гончарами майже зовсім знищили виробництво горщиків у Тернівці. Збут здійснювали скупники, яких, за даними переписі, зробленого у 1884 р. агентами статистичного бюро Курської губернії, у Шопині нараховувалися 44 торговця горщиками, а у Тернівці - 134 чол. Вони займалися розвезенням горщиків по округі, скуповуючи їхньою частиною у своїх Терновських і Шопинських гончарів, частиною в Стрелиці [3, с. 157-159].

Ще одним регіоном Курської губернії, де гончарний промисел міцно тримав конкуренцію й швидко розвивався навіть на початку XX ст. була сл. Стрелиця Нечаївської вол. Корочанського повіту. Промисел виник тут приблизно у 60-х роках XIX ст. завдяки прекрасній якості тутешньої глини й швидко пішов у гору, тому що горщики тутешнього виготовлення, незабаром витиснули з ближніх ринків вироби

Терновських і Михайловських гончарів. Внаслідок цього, протягом другої половини XIX – початку XX ст. не дивлячись на страшну дорожнечу дров, гончарне виробництво у Стрелицькому кустарному осередку з кожним роком усе розширювалося, а кількість кустарів щороку збільшувалася [22, с. 169].

У центрі промислу - сл. Стрелиця в 10-ті рр. XX ст. гончарством було зайнято понад 100 чол. Місцева глина («червона», «беспіскова», «синювата») дозволяла робити різноманітні асортименти виробів. Малопіскова еластична глина вживалася при виготовленні поливного посуду, із глини з більшою кількістю домішок робили на ножному крузі «сірий посуд». Сировину заготовляли пізньої восени, коли земля вже промерзала. Глину привозили на подвір'я й складали в «струбци» - спеціальні ящики поблизу хати. Відтіля брали потроху - на один-два днів роботи. Глину замочували в довгих коритах, потім м'яли руками, вибираючи дрібні камінчики. На ножному крузі відбувалося формування виробів шляхом витягування стінок посудини із цілої грудки глини. За день досвідчені майстри робили від 75 до 100 горщиків. Перед випалом наносився орнамент - тичковий, прокреслений або у вигляді напису. Для поливи найчастіше використовувався свинець - шляхом його перевитрати в окис, що давало жовті кольори. Розмелені окиси розбавляли водою, додавали землю, рідку глину як сполучний засіб, ковальську окалину («старіш»). Приготовлену поливу заливали в підсушений посуд так, щоб її надлишок виливався через край. Випал у горнах, розташованих за слободою, робили два рази на місяць, обпалюючи за один раз 500-800 штук. Асортименти гончарних виробів Стрелицького кустарного осередку відрізнявся значною розмаїтістю: корчаги всіх видів, у тому числі й пивні, глечики, горщики, квіткові горщики, лотки, миски, сковорідки, кружки тощо. Везли посуд на ярмарки й базари ближніх торговельних селищ, а також на ринки України [22, с. 178].

У всіх слободах і селах Курської губернії, де гончарство являло собою більш-менш значний гончарних промисел, проявлялися чіткі тенденції до кооперації. Часто 5-7 кустарів споруджували загальний гончарний горн - конусну яму в 2 аршини у наземній частині й глибиною - 1,5 м. На дні знаходилося вогнище із цегельними ґратами над ним. Верх такий «майстерні» покривався навісом - «пригребицею». Господарі деяких гончарних майстерень, де було встановлено по 2-4 гончарних круга, наймали робітників для виконання певних технологічних операцій. Найбільш кваліфікованою частиною процесу

виготовлення посуду було «крутіння» - робота на гончарному крузі [24, с. 9-11].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Таким чином, в пореформеній Російській імперії географія народного гончарства охоплювала цілий ряд таких губерній, де виробництво всілякого глиняного посуду мало значне поширення й як з технічної, так і з художньої сторони воно стояло на високому рівні. У Курській губернії, що володіла значними запасами досить коштовних сортів глин, гончарство відзначалося майже у всіх повітах, а загальне число гончарів на початку XX ст. перевищувало 1000 чол, більшість яких були етнічними українцями. При цьому курський глиняний посуд відрізнявся різноманітністю форм, високою якістю черепка і глазури, яскравістю фарб у поливі. Однак в багатьох кустарних осередках гончарне виробництво в останній чверті XIX – на початку XX ст., завдяки масовій появі посудних виробів з порцеляни й металу, стало поступово скорочуватися.

ЛІТЕРАТУРА

1. Архів Російського державного музею етнографії. Ф.1. – Листування із співробітниками і кореспондентами музею.
2. Бобринский А.А. Гончарство Восточной Европы / Бобринский А.А. - М.: Наука, 1978. – 298 с.
3. Добротворский Н.А. Кустарные промыслы Курской губернии / Добротворский Н.А. – Курск: Изд. Курск. Губ. зем. стат. бюро, 1886. - 255 с.
4. Доклады Курской губернской земской управы губернскому собранию 1909 года: Об развитии кустарной промышленности. – Курск: Изд-во губ. зем. управы, 1909. - 93 с.
5. Журнал Сопещания о нуждах гончарных промыслов.- СПб.: Тип. В.Киршбаума, 1912.- 122 с.
6. Иванов В.В. Гончарное производство / Иванов В.В.. – Х.: Тип. губ. правления, 1891. - 63 с.
7. Мельничук Л.С. Гончарство Поділля в системі етнокультури українців (друга половина XIX –XX століття) / Мельничук Л.С.: Автореф. дис. д-ра іст. наук : 07.00.05.- К., 2004.- 32 с.
8. Матейко К.Г. Народна кераміка західних областей Української РСР XIX- XX ст. : історико-етнографічне дослідження / Матейко К.Г. - К.: Вид-во АН УРСР, 1959. - 138 с.
9. Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России. – СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1892. - Т.1. - 511 с.

10. Пошивайло О.М. Етнографія українського гончарства: Лівобережна Україна / Пошивайло О.М.. – К.: Молодь, 1993. – 397 с.
11. Пиотровский М. Техника и технология керамического производства / Пиотровский М.. - СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1910. – 128 с.
12. Пичета В.И. История народного хозяйства в России XIX - XX в (Начало индустриализации и разложения крепостного права) / Пичета В.И.. – М.: Изд-во “Рус. Книжник”, 1922. – 127 с.
13. Поляков В. Виробництво гончарного посуду / Поляков В.. - Х.: Укр. держ. видавництво, 1944.- С.24.
14. Російський державний історичний архів. Ф. 395. – Відділ сільської економії та сільськогосподарської статистики.
15. Рыбников А.А. Орлов А.С. Кустарные промыслы и сбыт кустарных изделий / Рыбников А.А. Орлов А.С. - М.: Тип. П.П. Рябушинского, 1913. – С.415.
16. Рыбников А.А. Мелкая промышленность и ее роль в восстановлении русского народного хозяйства / Рыбников А.А.. – М.: Издание цент. т-ва “ Кооперативное издательство”, 1922. - 52с.
17. Романець Т.А. Різновид гончарного посуду / Романець Т.А. // Народна творчість та етнографія. -1986. - № 1. – С. 60-62.
18. Свод статистических сведений по сельскому хозяйству России к концу XIX века. - СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1913. - 255 с.
19. Свод материалов по кустарной промышленности в России. - СПб.: Тип. Пантелеевых, 1874. - IX, 629 с.
20. Свод статистико-экономических сведений по хозяйству России и иностранных государств.- СПб.: Тип. В.Киршбаума, 1915. - 611 с.
21. Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. – СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1880. –Т. 5. – 329 с.
22. Труды по исследованию кустарных промыслов в Курской губернии. – Курск: Тип. губ. правления, 1912. - 125 с.
23. Техника кустарю и ремесленнику. -1926. - № 1.
24. Техника кустарного производства. – 1931. - №3.